

BALAJTHY BOGLÁRKA

Elmerülni a sárga csendben

A sárga csendről – Művészeti projekt a Lipóttmezőről

balajthybogi@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8435-0910

— HELIKON —

On Yellow Silence: Psychiatric Hospital Lipóttmező and the Arts

Abstract

On Yellow Silence is the graduation project of the students of Fine Art Theory of the Hungarian University of Fine Arts, graduating in spring 2021. Based on the history of the Psychiatric Hospital Lipóttmező in Budapest, Hungary, the art project dealt with the relationship between mental illness and social norms, the biopolitical, power and personal aspects of the institutionalisation of psychiatry. The project consisted of a contemporary art exhibition and a catalogue of interviews and theoretical texts. Documentation of the project is available on a website.

Keywords: mental illness, psychiatry, critical psychology, biopolitics, contemporary art, outsider art, art therapy

Kulcsszavak: mentális betegségek, pszichiátria, kritikai pszichológia, biopolitika, kortárs művészet, outsider művészet, művészetterápia

A sárga csendről a Magyar Képzőművészeti Egyetem 2021 tavaszán végzett képzőművészet-elmélet szakos hallgatóinak diplomaprojektje. Művészeti projektünkben az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (OPNI) történetéből kiindulva a mentális betegségek és a társadalmi normák kapcsolatával, a pszichiátria intézményesülésének biopolitikai, hatalmi, ugyanakkor személyes vetületeivel is foglalkoztunk.

A sárga csendről létrehozásában szorosan együttműködtünk az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteménnyel, amely többek között az OPNI működését dokumentáló iratoknak, tárgyaknak, fotóknak letéteményese. A Gyűjteményben végzett kutatásunk során a „kint és bent” analógiáját alkalmaztuk a különböző viszonyok – az OPNI falain belüli és az intézeten kívüli társadalmi és személyes viszonyok összefüggéseinek, a Lipót „lakóinak”, a munkatársak, a gyógyítók és a páciensek egymás közötti kapcsolatainak – bemutatására. A Gyűjteményben található művek, tárgyak és dokumentumok különböző módokon mesélnek a Lipót történetéről: korlenyomatok, szimbólumok, a művészetterápiás munka produktumai. Ezekre az archív anyagokra, irodalmi forrásokra és személyes visszaemlékezésekre támaszkodtunk, hogy a Lipótmező történetének egy-egy kiválasztott részéből létrehozassunk egy alternatív idővonalat.

Kutatómunkánk eredményeit tanulmányok és interjúk formájában tettük közzé. Amellett, hogy az írásainkban társadalom- és kultúrtörténeti szempontok szerint vizsgáltuk az OPNI-t, a projektünk része volt egy kortárs képzőművészeti kiállítás is. Öt képzőművészt, Kicsiny Balázst, Kicsiny Marthát, Kis Juditot, Tillmann Hannát és Ulbert Ádámot kértük fel, hogy hozzanak létre olyan műalkotásokat, amelyek az OPNI-hoz kapcsolódó jelenségekre, mentális betegségekre vagy a pszichiátria intézményének egyéb aspektusaira reflektálnak. A teljes projektnek, azaz a kiállítás online verziójának, valamint az interjút, szövegeket tartalmazó katalógusnak és a Gyűjteményt bemutató filmnek készítettünk egy weboldalt,¹ amely 2021. május 25-e óta elérhető,² és azóta is folyamatosan látogatható.

Projektünk elméleti fázisában kísérletet tettünk a nemzetközi pszichiátriai gyűjteményeket feldolgozó szakirodalom áttekintésére,³ valamint behatóbban

¹ BALAJTHY Boglárka, GRISZTEL Eliza, MARTINCSÁK Kata és MENYHÉRT Juci, *A sárga csendről*, 2021, hozzáférés: 2022.04.05, <https://asargacsendrol.wixsite.com/opni>.

² A kiállítást Schein Gábor író, költő, irodalomtörténész nyitotta meg. Hozzáférés: 2022.04.05, <https://www.prae.hu/article/12131-a-sarga-csend-kisertete/>.

³ Catherine COLEBRONE and Dolly MACKINNON, eds., *Exhibiting Madness in Museums, Remembering Psychiatry Through Collection and Display* (New York: Routledge, 2011), doi: 10.4324/9780203807101, <https://doi.org/10.4324/9780203807101>.

foglalkoztunk a kritikai pszichológia témakörével is.⁴ A koncepció kidolgozásakor olyan referenciáink voltak, mint például a londoni Wellcome Collection, a hatalmas orvostörténeti múzeum és könyvtár kiállításai vagy az egyik leghíresebb párizsi pszichiátriai intézet, a Szent Anna Kórház Művészeti és Történeti Múzeumának egyik tárlata, amelyben a mentális problémái, öngyilkossági kísérlete miatt ott kezelt Unica Zürn⁵ német költőnő képzőművészeti alkotásait mutatták be. Továbbá fontos hivatkozási pontunk volt Eva Kořátková kortárs cseh installációművész. Kořátková munkásságának központi kérdése, hogy a különböző, gyermek-és felnőttkort egyaránt meghatározó szociális intézmények, mint például az iskola, börtön vagy pszichiátriai osztály fegyelmező és előíró minőségei hogyan hatnak az egyén viselkedésére. A társadalmi intézmények történetének vizsgálatánál Michel Foucault munkásságára támaszkodtunk.⁶

A projekt címében említett „sárga csend” egyfelől utal az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény tárgyait bemutató, 1995-ben megrendezett *Üzenetek a Sárga házból* kiállításra, illetve Viktor Nekipelov *From Yellow Silence*⁷ című, a szovjet politikai pszichiátriáról szóló könyvére is. Másfelől a Lipót fennállásának megközelítőleg száznegyven éve alatt komplex szerepet töltött be, egészségügyi intézményként működésének szükségképpen társadalom- és politikatörténeti, biopolitikai vonatkozásai is vannak, így a hozzá társított csend is sokféle lehet. Mindenekelőtt: a Lipótot övező csend történeti jellegű – van múltja, jelene és e tudósítás megírásának pillanatában úgy tűnik, jövője is. Tehát a csend utal az egykor ott kezelt személyek traumatikus, abuzív életeményeinek artikulálhatatlanságára. A mentális betegségek oly gyakori jellemzőjére, az értelmez(het)ő elbeszélés hiányára, a kifejezés lehetetlenségére. A tabusításra, a kényszerű elfojtásra, az ezek következtében kialakult pszichotikus, disszociatív vagy épp ellenkezőleg, diffúz állapotokra, amelyek elszakítják az egyént a hétköznapi, könnyen elbeszélhető valóságtól. Reflektál az alkalmazott pszichológia legtöbb szakterületének a 40-es évek második felében „levezenyelt” felszámolására is. Az intézet pszichiáter szakorvosainak egy része pszichoanalitikusi háttérrel rendelkezett, ám mivel az a korszak ideológiai követelményeitől idegen volt, nem alkalmazhatták praxisukban.

⁴ A kritikai pszichológia témakörében az Új Egyenlőség cikksorozata volt segítségünkre. Hozzáférés: 2022.04.05, https://ujegyenloseg.hu/category/kritikai_pszichologia/page/2/.

⁵ Unica Zürn, hozzáférés: 2022.03.31, <https://musee.mahhsa.fr/artiste/unica-zurn-2/>.

⁶ Michel FOUCAULT, *Elmebetegség és pszichológia; A klinikai orvoslás születése*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor (Budapest: Corvina Kiadó, 2000).

⁷ Viktor NEKIPELOV and Alexander PODRABINEK, eds., *From Yellow Silence: The Collection of Memoirs and Articles by Political Prisoners of Psychiatric Hospitals* (Moscow: [k. n.], 1977).

A cím megidézi az intézmény épületében jelenleg is honoló csendet, ugyanis 2007-es bezárása óta teljesen kihasználatlanul, az enyészetnek átadva hever. S innen már könnyű az OPNI történetét vagy bezárásának körülményeit feldolgozó írás hiányára is asszociálni, hiszen hiába telt el azóta tizenöt év, ilyen munka eddig még nem született. S hogy ez a csend folytonos és jövőbe hajló, mi sem bizonyítja jobban, minthogy utoljára 2020 decemberében röppentek fel hírek⁸ az épület sorsát illetően. Hogy ebből mi fog megvalósulni, az továbbra is kérdéses.

A projekt kortárs képzőművészeti reflexiója kapcsán fontos szempont volt, hogy olyan alkotókat kérjünk fel új művek létrehozására vagy meglévő munkáik bevonására, akiknek a szociális, mentális problémák iránti érzékenység alapjaiban határozza meg művészeti gyakorlatukat. Felkérésünkre a következő munkák kerültek be a kiállításba.

Kicsiny Balázs *Az önmeghatározás patológiája: 1 ember 11 hivatás* (2021) című alkotása Szondi Lipót pszichiáter, pszichoanalitikus „sorsanalízisének” kortárs értelmezése, parafrázisa. Szondi szerint párkapcsolati, hivatásbeli választásainkat és elköteleződéseinket az öröklés, valamint a családi tudattalan nagyban befolyásolja. Patológia akkor lép fel, ha ezektől a „vonzásoktól” túlzottan eltérünk, vagy túlzottan ragaszkodunk hozzájuk. Kicsiny munkájában a különböző hivatásokat beteljesítő alakok nem felmenőikkel vannak kapcsolatban, nem transzgenerációs hatások terhei nyomják őket, hanem egymással vannak összekötetésben, mondhatni hálózatot alkotnak. Kicsiny alkotásán keresztül bevonja Szondi elméletébe a társadalmi tér és idő szerepét, reflektálva arra, hogy a patologikusnak címkézett viselkedés legalább annyira közügy és társadalmi jelenségek következménye is, mint amennyire személyes és családtörténeti probléma.

Kicsiny Martha *Operatív tekintet* (2020) című videómunkájában megfigyelőkamerák és videópoloskák felvételeit láthatjuk. A videó egy fiktív, meztelen, arcnélküli testek tömegéből képzett teret mutat be, s közben egy ugyancsak fiktív ügynök narrációja hallható. Kicsiny műve egyfelől annak példája, hogy a kéretlen közelség és a folyamatos láthatóság miatt a test teljesen eltárgyasul, elveszíti egyediségét és emberi jellegét. Másfelől az *Operatív tekintet* fojtogató világa azt mutatja be, hogy amikor a megfigyelés/megfigyelve levés ennyire áthatja a mindennapokat, a kollektív neurózis a legtermészetesebb reakció.

⁸ „Mégsem középiskola, hanem felsőoktatási intézmény működik majd az OPNI épületében”, *PestBuda*, 2020. december 17, https://pestbuda.hu/cikk/20201217_megsem_kozepiskola_hanem_felsooktatasi_intezmeny_mukodik_majd_az_opni_epuleteben.

Szára István vegyész és pszichiáter az ötvenes években, Hajdú Lili igazgatói periódusa alatt a skizofrénia biokémiai hátterét vizsgálva fordult a dimeiltriptamin (DMT) nevű pszichoaktív szer felé – az OPNI kezeltjein és egészséges önkénteseken végzett DMT-kísérleteket. Szára kutatásai több szempontból is egyedülállók voltak, hiszen a tudományos figyelem az USA-ban is épp hogy csak ekkor fordult a pszichedelikumok felé, az pedig egészen kivételes esetnek számított, hogy valaki a kommunista államok orvosai közül hozzájusson a DMT alapanyagaihoz. Kiss Judit *Erősebb az életnél* (2021) című videójában egy Ayahuasca-ceremónia, egy pszichoaktív növényi főzet fogyasztásának személyes tapasztalatait rögzíti – az Ayahuasca egyik összetevője ugyanaz a DMT, amivel Szára kísérletezett.

Ulbert Ádám két művel, *A halász és a menyasszonya* (2018) akvarellal, illetve a *Tengerek menyasszonyai* (2018) című szoborral szerepelt a kiállításon. A művek a *Mendemondák a Bolondok Hajójából* című sorozat darabjai, amelyben Ulbert a bolondsággal mint történeti jelenséggel, annak évszázadokon át formálódó különböző jelentéseivel foglalkozik. Alkotásaiban a „Bolondok Hajójához”, a 15–16. század szatirikus irodalmának és képzőművészetének egyik legmeghatározóbb metaforájához, a tengeren hánykolódó bárkához nyúl vissza, melyet egy ittas kapitány próbál kormányozni, csupa tébolyult, valóságvesztett utassal. Ulbert munkáin keresztül a mentális zavart nem személyes összeomlásként vagy tragikus életesemények kulminálásaként jeleníti meg, hanem kultúrtörténeti jelenségeként tekint rá – a kétértelműség dicséretéért, az uralkodó normák elutasításaként, a mindenkori társadalomkritika eszközeként ábrázolja.

Tillmann Hanna felkérésünkre a növényhatározók mintájára egy „érzelemhatározót” alkotott, amiben a különböző, megterhelő emóciók, mint a szorongás, agresszió, szégyen növényalakban jelennek meg. *Az Érzelem növények I–III.* (2021) című alkotás mögött a kényszerű számvetés és a megküzdés vágya áll. Ha a ködként ránk boruló, diffúz érzelmi állapotainkat elkezdjük címkézni, netán valamilyen módon ábrázoljuk őket, máris könnyebben megragadhatók. A megnevezés, katalógizálás gyakorlata által az emésztő érzelmi állapotok külsővé és konkrétá válnak – a szemlélődő távolság pedig segít az elfogadásukban és megértésükben.

A kiállítást kísérő katalógusban a művek reprodukciói mellett elméleti szövegek és két interjú is szerepel. Elgondolásunk szerint a Lipót olyan, mint egy prizma; ha a fény felé tartjuk, különböző diszciplínák, társadalmi jelenségek és személyek (hiány- és ellen-) történeteire bomlik fel. Írásainkban ezekből próbáltunk részleteket felvillantani.

Grisztel Eliza Kovai Melinda szociológussal készített interjút, akinek szakterülete a pszichotudományok helyzete a magyarországi államszocializmusban.⁹ Kovainak kutatómunkája során lehetősége nyílt a Lipótban őrzött kórrajzok tanulmányozására, Grisztel kérdései arra vonatkoznak, hogy ezekből milyen konzekvenciák vonhatók le a pszichiátria és az államhatalom kapcsolatáról hazánkban az ötvenes-hatvanas években. Kovai szerint a kórrajzokból jól kiolvasható a korszak politikai ideológiájának és a pszichopatológiának találkozása. Ám az OPNI néhány ügyet leszámítva sosem működött politikai pszichiátriaként, tehát a dokumentumok sem ennek, hanem sokkal inkább a hétköznapi normaképzés vagy a társas valóság többszörös megkérdőjelezésének lenyomatai. Grisztel másik interjúalánya dr. Szalai István pszichiáter, aki 1986 és 1992 között volt az intézmény dolgozója. Szalai szavai betekintést nyújtanak az OPNI-ban akkor zajló, általános pszichiátriai ellátásba.

Menyhért Juci *Arcon innen, maszkon túl* című esszéjének kiindulópontja, hogy a Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményben a rajzok, festmények, kollázsok és kerámiák között kimagasló mennyiségű arckép található, ami különösen egyedivé teszi a hasonló gyűjteményekhez képest. Esszéjében kitér arra, hogy az újkori európai művészetben a portrét a régi kultúrák rituális maszkjainak funkcióját pótló eszköznek tekintették. Ez alapján, hogy felfedje a portré gyakori előfordulásának okait a pszichiátriai betegek alkotásaiban, az arc és maszk kölcsönhatását vizsgálja. Az arc/maszok ábrázolások jelentőségét a jungi analitikus pszichológia *persona* fogalmának tükrében próbálja megérteni. Az arc mint maszk, a maszk mint arc elgondolásra épített Csorba Simon László festőművész, akinek Menyhért az OPNI-ban a kilencvenes években működő, *Hogyan* elnevezésű művészetterápiás műhelyét is bemutatja. Csorba foglalkozásainak kiemelt pontja volt a „szita perszóna”, vagyis szitamaszk készítése és az eköré szerveződő maszkjáték-előadás.

Balajthy Boglárka *„Holnapnő vagyok...”* című írása Hajdú Lilinek, a Lipót egyetlen női igazgatójának életútját mutatja be. Hajdú élete sűrű, lakonikus metaforája a 20. század történelmének, amelyet kibontva nemcsak a pszichiátria világába nyerhetünk betekintést, hanem egy nem mindennapi nő- és családtörténet is élénk tárul, amelynek fejezeteiben a kommunizmus, a pszichoanalízis, a származás és a magánélet problémái szétszálazhatatlanul és tragikusan összegabalyodnak. Pályáját neurológusként kezdte, majd a pszichoanalízis felé fordult, és egészen a fordulat évéig pszichoanalitikusként praktizált. 1952-től 1956-ig vezette az intézményt, amikor is fia, Gimes Miklós

⁹ KOVAI Melinda, *Lélektan és politika: Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2016).

forradalmi szerepvállalása miatt munkájától eltiltották. Az államhatalom szakmai életét teljességgel ellehetetlenítette, személyes autonómiájától megfosztották, így 1960-ban életének önkezeléssel vetett véget.

Martincsák Kata *Az én batárainak kitágítása és a tükrö-funkció szerepe a művészetterápiás eljárásokban* című tanulmányában többek között Mérei Ferenc pszichológusnak a kádári szocializmus alatt végzett sokrétű, a pszichológia intézményesüléséért hozott erőfeszítéseit, illetve a Lipótmezőben betöltött jelentőségét elemzi. Mérei 1964-ben került a pszichiátriai intézetbe, ahol egyszerre végzett gyógyító és hivatásszervezői tevékenységet – ő formálta a Lipót szakmai közösségét valódi műhellyé. Nagy szerepet vállalt abban, hogy az alkalmazott pszichológia végre kiléphetett az évtizedek óta tartó illegalitásából. Hozzá fűződik a Lipót Klinikai Pszichológiai Laboratóriumának megalapítása, ő indított először kiképzőcsoportokat pszichológus tanítványai számára, és ő vezette be a szupervízió gyakorlatát, valamint a csoportpszichoterápiát is. Utóbbi tapasztalataiból kiindulva szintén ő honosította meg a Moreno-féle pszichodramát hazánkban.

A projekt keretén belül készült egy kisfilm is, amelyben Perenyei Mónika művészettörténész, a Gyűjtemény egyik kezelője mutatja be röviden az intézmény történetét. A film, amely a honlapon elérhető, egyben az archívumi kutatómunkák egyik fejezetének dokumentációja is. Amikor először ellátogatunk Gyűjteménybe, a művészetterápiás alkalmak során készült festmények és rajzok között találtunk egy lezárt, üzenetet tartalmazó palackot. Egy tűzvész utáni bontási munka során találtak rá a Lipót egyik falában, 1984-ben. Ekkor vélhetően ki is nyitották, ám semmilyen feljegyzés nem maradt arról, mit rejt, ezért döntöttünk úgy, hogy a Gyűjtemény restaurátorának segítségével újra felfedjük a titkát. A palackban gyönyörű, egyforma, kerek betűkkel írt szöveget találtunk, amit a VII. férfiosztály, az úgynevezett „penziós osztály” lakói írtak 1939 nyarán. A gyöngybetűk az osztály 1939. június 22-én elfogyasztott napi menüjét és a lakók, illetve a kezelőorvosok névsorát rögzíti. A palack tartalma egy aprócska „geg”, egy finom „saller” mindenkinek, aki *voyeur* módjára akar bepillantani a pszichiátriai intézmény mindennapjaiba. Élcelődés mesterfokon azokkal, akik a Lipóthoz kizárólagosan az örültséget, bolondságot, hasadt lelki- és elmeállapotot, a valóságtól való távolságtartást asszociálják.

A projekt recepciójához tartozik egy három adást felölelő beszélgetéssorozat a Tilos Rádió *Special:defekt* című műsorában¹⁰ Az adásokban a felkért mű-

¹⁰ „A sárga csendről – művészeti projekt a Lipótról”, *Tilos Rádió*, 2021.06.05, <https://tilos.hu/episode/special-defekt/2021/06/05>.

vészek közül Tillmann Hanna¹¹ és Kicsiny Martha¹² is mesélnek a mentális és szociális problémák művészi megközelítéséről.

A Lipót bezárása ellenére továbbra is erősen él a köztudatban, ám megítélése gyakran egyoldalú, a hozzá társított asszociációk gyakran leegyszerűsítőek. A projektben megszólaltatott mikrotörténelmen szubjektív visszaemlékezéseken, valamint a terápiás céllal készült alkotások, tárgyak, kortárs művészeti reflexiók bemutatásán keresztül ezt a képet szeretnénk volna árnyalni. Nemcsak az intézmény történeti jelentőségét, hanem annak valódi azilum jellegét is ki akartuk domborítani.

(Kurátorok: Balajthy Boglárka, Grisztel Eliza, Martincsák Kata, Menyhért Juci; témavezető: Lázár Eszter.)

— HELIKON —

¹¹ „Tillmann Hanna”, *Tilos Rádió*, 2021.07.17, <https://tilos.hu/episode/special-defekt/2021/07/17>.

¹² „Kicsiny Martha, képzőművész”, *Tilos Rádió*, 2021.06.19, <https://tilos.hu/episode/special-defekt/2021/06/19>.